

dos. Ramida Mirzəfərova
BSU

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SÜRREALİZM

Açar sözlər: mövzu, qəhrəman, sürrealizm, psixoloqizm, fəlsəfə

Keywords: subject, hero, surrealism, psychologism, philosophy

Ключевые слова: тема, герой, сюрреализм, психологизм, философия

Anar yaradıcılığında bir şeyi də nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, o da Anarın həyatın bədii inikası kimi yuxuya xüsusi önəm verməsidir: əslində o, əsərlərində yuxu ilə gerçəkliyi ayırmır, hər ikisinə reallıq kimi baxır. Amma bunların hər birinin öz ölçü və koordinatları vardır: gerçəklikdə qəhrəmanlar ağıl və məntiqlə hərəkət etməyə, ətrafdakıların rəyi ilə hesablaşmağa və heç olmasa, onların nəzərində ağıllı, tədbirli, mötəbər görünməyə çalışırlar, çox zaman öz təbii arzu və istəklərini, duyğu və hisslərini cilovlamağa məcbur qalırlar; röyalarda isə ağılla, məntiqlə, özgələrin rəyi ilə hesablaşmadan, bütün təhtəlsüür arzularına, istəklərinə tamamilə qol-qanad vermək, fantaziyanı istənilən qədər qaldırmaq mümkündür və bütün rəyalar, arzular, təhtəlsüür istəklər də yenə insanın özüdür, onun daxili dünyasının, ruhunun bir parçası, yaşantısıdır.

Yuxu haqqında bu fikir Anar yaradıcılığına sürrealizm cərəyanının yaradıcılıq prinsiplərindən gəlir. Yuxugörmənin, “yuxu reallığının” insan psixikasında və fəaliyyətində son dərəcə önəmli rol oynamasına dair düşüncə sürrealist sənət konsepsiyasının əsasında durur. Anarın bu üslubda yazılmış əsərlərində yuxugörmə formasının (əslində müəllif təhkiyəsində bu, çox zaman yuxu kimi təqdim olunmur, bu təsvirlərin xarakterlərinə görə bunu belə müəyyənləşdirmək olar) geniş işlənməsi ondan irəli gəlir. Sürrealizmə görə, rəyalar, xülyalar, intuitiv duyğular və s. sənətkara həqiqi reallığa–transendental ələmə yaxınlaşmağa daha çox imkan yaradır, nəinki adi gerçəkliyin primitiv reallığını təsvir etməyə.

Sürrealistlərin fikrincə, yuxu da gerçəklik qədər real və yaradıcılıq təxəyyülü üçün əhəmiyyətlidir. Maraqlıdır ki, sürrealizmin yaradıcılıq prinsipi hansı cəhətlərinə görə Anarı bir sənətkar kimi özünə çəkir? Birincisi, bunu şübhəsiz sürrealizmin yazıcının aqnostik təfəkkür tərzinə daha yaxın və doğma olması ilə izah etmək olar. İkinci cəhət də yəqin ona görə ki, sürrealist estetika sənətkar üçün gerçəkliyin, reallığın təsvirində hədsiz sərbəstlik, azadlıq verir.

Rus ədəbiyyatşünas və tənqidçi Y.Borev sürrealizm haqqında belə bir fikir irəli sürür: “Sürrealizm sənətkar üçün təxəyyülünün hüdudsuz sərbəstliyini, yaradıcılıq proseslərini, insanın bütün mahiyyətinin məntiqi strukturlara sığmadığını, şüüraltı fikrin həqiqiliyini təsdiq edir” [2, s.75].

Sürrealizm Anarın yaradıcılıq poetikasında özünü əsasən yuxular, qarabasmalar, xəyalgetmələr vasitəsilə göstərir və bu formaların hər birinə uyğun dil ifadəsi tapmağa cəhd edilir. Məsələn, “Əlaqə” povestində həmin “qarabasma dilini” götürürük: “...Fotonun yavaş-yavaş dəyişdiyini gördü-şəkildəki oğlanın sifətində yavaş-yavaş saqqal çıxır, onun üzünü tük basırdı. Tələbə qəşş etdi .Otaq qaranlığa

qərq oldu. Məlum deyil nə qədər vaxt keçdi, nəhayət, huşu yavaş-yavaş başına qayıdanda tələbə vəziyyətini təyin etməyə çalışırdı: yuxudurmu, ayıqlıqdırmı? O hələ də bayılmış haldadır, yoxsa tamamilə aqlını itirmişdir...” [1, s.160]. H.Quliyevin fikrincə, “Əlaqə” povestindəki eksperimentallıq ondan irəli gəlir ki, “cəmiyyətdə insan münasibətlərinin mürəkkəbliyindən çıxış etməklə neçə- neçə belə “variant”, “kod” tapmaq mümkündür...” [5, s.173].

Anarın nəsrində “yer üzü” mərtəbələr, zirzəmilər liftlər arasında bölünmüşdür. Burada mənfi və müsbət qəhrəman bölgüsü yoxdur, yalnız dıblərin, mərtəbələrin və zirzəmilərin sakinləri vardır. Maraqlısı budur ki, istər dıbdə, istər mərtəbədə, istərsə də zirzəmi də diqqəti çəkən nə varsa, hamısı cəmiyyətin təmsilçisi rolunda çıxış edir. Milli xarakter anlayışını səciyyələndirərkən Anar “müsbət” və “mənfi” bölgüsünə deyil, məhz canlı, bədii obraza kontekst edir: “Milli xarakter nə müsbət, nə mənfi xüsusiyyətlərin cəmi deyil - konkret taleyi, siması, fərdi, təkrar olunmaz bioqrafiyası, düşüncə tərz, emosional davranışı, vərdişi, meyli, aludəçiliyi və nöqsanları olan insanlardır [4].

Bir məfhum kimi xarakter müəyyən mənada fərdin düşüncə ilə münasibət və hərəkətlərinin vəhdətini özündə əks etdirir. Ədəbi əsərlərdə obrazın xarakterinin müəyyənləşdirilməsində bu komponentlər əsas rol oynayır və hər bir obrazın özünəməxsus keyfiyyətləri sadalanan cəhətlər sırasında daha aydın üzə çıxır. Lakin bəzi qəhrəmanlarda bu cəhət birtərəfli görünür. Başqa sözlə, onlar düşünür, amma fəaliyyət göstərmirlər. Lakin əslində onların düşüncələri, əməli fəaliyyətləri barədə müəyyən təəssürat yaradır. Xarakterin özünəməxsusluğu müəllifin bədii təfəkkürünün xarakteri, janr ölçüləri və digər amillərlə sıx bağlıdır. Anarın roman və povestlərinin qəhrəmanları bu janrların poetik strukturunun hüdudlarında yaşamaq, düşünmək, fəaliyyət göstərmək və bir xarakter kimi özünü təsdiq etmək imkanı qazanırlar.

Ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, Anarın əksər qəhrəmanları məhz mərtəbələr-də-kabinetlərdə işləyənlərdir (Dadaş, Fuad, Təhminə, Məmməd, Nəsir, Səyavuş, Səftər, Qurban, Rauf, Tələbə, Feyzulla, Kəbirinski...) incəsənət, mətbuat, nəşriyyat, mədəniyyət, elm, emalatxana, təsərrüfat işçiləridir. Onların heç biri torpaqla bilavasitə “rabitəyə girən” sənətlə məşğul olmur, yer şumlamır, toxum səpmir, pambıq becərmir, mal-qaraya baxmır, arı saxlamır. Hətta məhəbbət etirafı üçün bəzən burada bulaq başını telefon dəstəyi əvəz eləyir (“Mən, sən, o və telefon”) dağ havasını kondisioner “istehsal edir”, “doqqaz ünsiyyəti”nin yerini başdan-başa kommunikasiya (radio, televiziya, maqnitofon) tutur. “Telefon məhəbbəti”, “yad sivilizasiya dili”, yaxud süni iqlim, yanmış mənzildən, yox olmuş, ölmüş ömürdən gəlməkdə davam edən səslər, bunların heç biri bu nəsrə inkar və rədd olunmur, gerçəkliyin labüd həqiqəti, qaçılmaz faktı kimi qəbul və təhlil edilir. Hətta yurd, oba, Vətən anlayışına da o yalnız bulaq başından və çinar altından nəzər salmır, miqyaslı bir zaman və məkan zirvəsindən dünyanı görməyə cəhd göstərir [3, s.98].

Həyat və həqiqət haqqında fəlsəfi hökmü, bədii qərarı da burda artıq Torpaq, Od, Su və Hava vermir, vicdanın etirafını Günəş, Dağ, Səma elan eləmir, onlara da (İnsan daxil olmaqla) zaman hökm verir! Bu hökmdə insan kimi dünyanın da “gedəriliyi” haqda xəbərdarlıq, varlığa və təbiətə sui-qəsd qorxusu, planetar

intihar ehtimalı aşkar hiss olunur və bu hökmdə yayılan təbil və gələcəyi üçün nigaranlıqın, mənəvi cavabdehliyin səsi eşidilir.

Belə bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Anarın, demək olar ki, bütün nəsr əsərlərində, hətta bütün əsərlərində həm ciddi, həm də zarafatyana, həm normal, həm də dramatik, həm prozaik, həm də lirik, həm realist, həm də irrealist məqamlar mövcuddur; bununla belə yazıcının əsərlərində bu və ya digər üslub tərz, intonsiya ön plana keçər, onun yaradıcılığında müəyyən keyfiyyət mərhələsi yarıda bilər ki, bu baxımdan Anar istisna deyildir. Biz yazıcının hekayələrində lirik dramatism, hətta bəzən sentimentalizmə qədər gətirib çıxaran dil emosionallığının şahidi olur. Bu onun povest və romanlarında da bu və ya digər şəkildə davam edir. Yazıcının ilk povesti olan “Dantenin yubileyi”ndə emosionallıq psixologizmə qədər dərinləşir və həmin əsərdə müəllif “təsvir etdiyi insanların əhval-ruhiyyəsinə, onların dünyanı öz daxili aləmlərində necə qəbul etdiklərinə, bir sözlə qəhrəmanların duyğu və düşüncələrinə geniş yer verir və bunu müxtəlif formalarda (daxili monoloq, “şüur axını”, sürətin hərəkət və davranışlarının psixoloji təsviri və s.) həyata keçirir” [4, s.31- 32].

Digər psixoloji zənginlik, təhkiyədə intonasiya, ritm mürəkkəbliyi, dolğunluğu “Macal” povestində daha geniş yer tutur. Və belə bir fikirlə tamamilə razılaşmaq lazım gəlir ki, “psixoloji-analitik üslubda yazılan bu povestdən sonra gələn əsərlərin, demək olar ki, hamısında yazıçı psixologizmi artıq mühüm bədii ifadə üsulu olaraq öz üslubunda aparıcı xəttə çevirir. Bundan sonrakı əsərlər istər ideya-problematik nöqteyi-nəzərindən, istərsə də poetika-sənətkarlıq baxımından daha da mürəkkəbləşir” [4, s.33].

Biz oxucular Anarı, əsasən, mənəvi problemlərə toxunan, insan psixologiyasının dərinliklərinə enməyə çalışan, lirik səciyyəli hekayə və povestlərin müəllifi kimi tanıyırdıq. Bütün bu əsərlərdə yazıçı diqqətini ilk növbədə hər bir personajın davranışının motivlərinin, onun bu və ya başqa cür hərəkət etməsinin daxili səbəblərinin izahına yönəlmişdir. Anar oxucunu düşünməyə, bir növ həmsöhbət olmağa, insan qəlbinin ağrısını duymağa çağırır; hər bir insanın, bütün məziyyətləri və zəiflikləri ilə bərabər məhz canlı məxluq, zəngin bir aləm olması fikrini təlqin edir.

Natiq Rəsulzadənin yaradıcılığında sürrealizmin əlamətləri görsənir. Məsələn, onun “Pəncərə” hekayəsində, “Qardaş” povestində bu aydın özünü bildirir. “Pəncərə” hekayəsinin sonunda əsərin qəhrəmanı - rəssam özünün divarında çəkdiyi dəniz rəssmindən atdımlayıb yox olur. Bəzi tənqidçilər bu hekayəni “magik realizm üslubunda” [6] yazıldığını deyirlər. Natiq Rəsulzadənin qələmə aldığı “Qardaş” povesti iki əkiz qardaşın həyatından bəhs edir. Bu əsərdə bir qardaşın ruhu o biri qardaşda yaşayırdı. Onu da qeyd edək ki, əsərə sufizim baxışından da yanaşmaq olar. XI-cu əsirdə Azərbaycanda yaranmış sufizmin əsasında fənaya varıb, bəqaya varmaq dayanırdı. Onlarda ruhlarını tərk edib Allaha varmaq istəyirdilər. Son dövr yazıçıları fantastika, postmodernist, sürrealist əsərləri ərsəyə gətirirlər.

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, 2 c, Bakı: Azər nəşr, 1988, 398 s.
2. Əliyeva.N. Anar-Şəxsiyyət və sənətkar. Bakı: Təhsil, 1999, 135 s.
3. Hüseynov.Ə. Nəsrin ekran imkanları. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 1990, 9 avqust.
4. Qarayev.Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, 457 s.
5. Quliyev.H. Yaradıcılıq axtarışları. Bakı: Gənclik, 1977, 217 s.
6. <http://old.525.az/view.php?lang=az&menu=6&id=16606&type=1>

Summary

Surrealism in the Azerbaijani literature

In article the direction as surrealism is told about literary. The surrealism in Azerbaijani literature is considered, the idea and a perspective of surrealist Azerbaijani works is analyzed

Резюме

Сюрреализм в азербайджанской литературе

В статье говорится о литературном направлении как сюрреализм. Рассматривается, анализируется идея и проблематика сюрреалистических азербайджанских произведений.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Eyyubova
BSU-nun Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
və dünya ədəbiyyatı kafedrasının
15.02.2017-ci il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 03.04.2017